

CRKVE SV. KRŠEVANA I SV. MARKA
»AD FONTEM« KOD ZADRA

IVO PETRICIOLI
Zadar

UDK: 729(497.5 Zadar)
Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 1. IX. 1993.

Jugoistočno od povijesne jezgre Zadra u predjelu Kolovare, pored zdenca uz morskou obalu nalazile su se dvije manje srednjovjekovne crkve, jedna posvećena sv. Krševanu, a druga sv. Marku. Od njih se nije ništa sačuvalo i u starijoj literaturi nisu bile obrađene, iako su po nekim oskudnim povijesnim podacima bile poznate. Potkraj XVI. st. mletačka je vlast oko tih crkava sagradila lazaret za turske trgovce, tako da su ubrzo bile srušene. Ime sv. Krševana nestalo je iz sjećanja, dok se ime sv. Marka sačuvalo u nazivu lazareta.

Autor je već 1958. god. upozorio na osnovu oznake tih dviju crkava na maketi iz 1570. god. u Museo Storico Navale u Veneciji, da je jedna od njih bila zanimljivog centralnog tlocrta sa šest konha, poput niza ranosrednjovjekovnih crkava u Dalmaciji. Arheološkim sondiranjem pronašao je ostatke njezina ulaznog zida i ulomak predromaničkog reljefa.

Kako je autor dobio niz dosad nepoznatih arhivskih podataka iz XIV. i XV. st. koji svjedoče o jednoj i drugoj crkvi i mogao proučiti dva nacrtu Zadra s okoliconi, jedan u Kriegsarchivu u Beču, a drugi u Državnom arhivu u Torinu, također dosad nepoznata, obrađuje ponovno i opširnije ta dva vrijedna i izgubljena povijesna spomenika.

God. 1958. upozorio sam na »crkvu sv. Marka« koja se nalazila u predjelu Kolovare, jugoistočno od povijesnog jezgra Zadra, nedaleko od starog zdenca, tzv. Fontane na obali Zadarskog kanala.¹ Ona je, prema oznaci na maketi Zadra, nastaloj nešto ranije od god. 1570. koja je izložena u Pomorskom muzeju (Museo Navale) u Veneciji,² bila šesterolisnog tlocrta s ulaznim dijelom pravokutnog oblika i spadala bi u skupinu karakterističnih šesterolisnih građevina dalmatinske predromaničke arhitekture s primjerima unutar dalmatinskih gradova (tada nominalno pod Bizantom) i na teritoriju starohrvatske države, kojima je bez sumnje bio uzor ranokršćanski baptisterij

1 I. PETRICIOLI, Neki preromanički spomenici Zadra i okolice u svjetlu najnovijih istraživanja, *Zbornik Instituta za historijske nauke Zadar*, 2/1956.-57., Zadar 1958., str. 63-64.

2 ISTI, Maketa Zadra u pomorskom muzeju Venecije, na istom mjestu str. 101-124 sa sl.

zadarske katedrale.³ Kako sam tada poznao samo jedan dokument iz 1433. god. gdje se spominje crkva sv. Marka »ad fontem« i znajući da se lazaret u tom predjelu nazivao imenom sv. Marka, smatrao sam da joj odgovara ime tog sveca. Tada sam, uspoređujući podatke iz makete sa situacijom na terenu, odredio njezin položaj u ograđenom dvorištu prizemne kuće Ul. Luke Botića 3 (danas D. Šimunovića), ali sam sondiranjem od nje uspio pronaći tek neznatne ostatke zida, zapravo nekoliko kamenja povezanih žbukom na površini nešto manjoj od jednog četvornog metra s dva pritesana kamena u smjeru SZ - JI koji bi svjedočili o dijelu fasadne obrade zida. U kućnom zidu u neposrednoj blizini (unutar spomenutog dvorišta) otkrio sam uzidani ulomak kamena s primitivno izrađenim ptičjim likom u reljefu. Lik je stiliziran na način ranijih predromaničkih reljefa, što pomaže datiranju te izgubljene crkve. God. 1976., otkrivši dokument iz god. 1406. gdje se spominje crkva sv. Krševana s oznakom »de fontana«, korigirao sam ime titulara crkve, smatrajući da ime zadarskog zaštitnika bolje odgovara.⁴ Kako je na maketi označena pored šesterolisne crkve druga longitudinalnog oblika, nametnula mi se misao da je jedna imala titulara sv. Krševana (šesterolisna), a druga sv. Marka (longitudinalna).⁵ Danas raspoložemo novopronađenim grafičkim prikazima crkava i brojnim arhivskim podacima, tako da sam odlučio da u ovoj prilici još jednom pišem o tim nestalim a vrijednim zadarskim spomenicima.

Nedavno sam upoznao još dva nacrtu Zadra s neposrednim okolišem od kojih se jedan može datirati u doba mletačke makete, a drugi je nešto noviji, nastao oko 1580. god. Prvi se nalazi u Ratnom arhivu (Kriegsarchiv) u Beču,⁶ a drugi u Državnom arhivu u Torinu.⁷ Na bečkom nacrtu položaj dviju malih građevina potpuno odgovara mletačkoj maketi samo što je jedna, »sv. Krševana« prikazana kao trikonhos (trollist), što je razumljivo, budući da je oznaka vrlo mala, tek koji milimetar, pa nije bilo moguće nacrtati

3 T. MARASOVIĆ, Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split 1978., str. 31-38.; P. VEŽIĆ, Krstionica u Zadru, *Peristil*, XXXIV/1991., str. 13-23.

4 N. KLAJIĆ, I. PETRICIOLI, *Zadar u srednjem vijeku do 1409. god. (Prošlost Zadra II)*, Zadar 1976., str. 130.

5 I. PETRICIOLI, Opskrba vodom na području Zadra od ranog srednjeg vijeka do 1838. godine, *Zadarski vodovodi*, Zadar 1976., str. 23; ISTI, Prinove istraživanju srednjovjekovnog lika Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 28, *Razdio povijesnih znanosti* (15) 1988./1989., Zadar 1989., str. 155.

6 Beč (Wien), *Kriegsarchiv*, K. VII i 174.

7 Torino, *Archivio di Stato*, Archivio di Emanuele Filiberto di Savoia, Sez. 1, Architettura Militare, vol. 5, J. b. f. 56, 57.

šesterolist, ali je time ipak istaknuto da se radi o zgradi centralnog oblika. Na onom u Torinu crkva je označena kao šesterolist s četvrtastim ulaznim dijelom, jednako kao na mletačkoj maketi. Oble niše tu nisu označene oblo, nego šiljasto, što je i razumljivo, jer se radi o crtežu - skici.⁸ No jako je važno da je na toj skici u središtu nacrtana kružnica, dakle kupola, koju su sve šesterolisne crkve imale. Oko god. 1580. crkva je dakle bila čitava! Kako mi se pedesetih godina, baveći se maketom u Veneciji, činilo da je šesterolisna crkva zajedno s longitudinalnom pored prikazana kao ruševina, nedavno sam ponovno proučio maketu, koja je u međuvremenu preseljena u nove prostorije muzeja i izložena na pogodnijem mjestu, pa tako postala dostupnija pogledu. Ustanovio sam da su oba objekta, šesterolist i longitudinalni, koji su bili prikazani plastično u tri dimenzije, otpali i od njih je ostao otisak u debelom sloju kita i boje, kojima su na maketi označene sve nijanse u terenu oko grada, pa me to pri ranijem promatranju dovelo u zabludu da ih smatram ruševinama. Dakle o crkvi sv. Krševana na Kolovarama možemo zaključiti da je zaista bila šesterolisnog tlocrta s četvrtastim ulaznim krakom i da se bila sačuvala do otprilike 1580. god. a možda i dulje.

Spomenuti arhivski podaci potječu iz spisa zadarskih bilježnika XIV. i XV. st.⁹ U njima se više puta odvojeno spominju crkva sv. Krševana i crkva sv. Marka s oznakom »de fontana«, »ad fontem« i sl.

Prvi podatak o crkvi sv. Krševana donosi Brunelli prema izvorima o opsadi Zadra 1345.-1346. god. »iuxta ecclesiam s. Grisogoni de fonte«.¹⁰ U spisu od 8. VIII. 1346. spominje se zemlja u blizini sv. Krševana »de fontana«.¹¹ Trideset godina kasnije spominje se »zdenac sv. Krševana« i crkva s istim nazivom.¹² 8. IV. 1380. govori se o zemlji pored potoka (danas Ričina) s kojom sa sjeverozapada graniči zemlja vlasništva crkve sv. Krševana »de

8 Tlocrt crkve sv. Krševana sličnog oblika (sa šiljatim nišama) kao na torinskom nacrtu, nalazi se i na planu Zadra u »Biblioteca Nazionale« u Napulju (Ms XII D. I, fol. 2r). Vidi: L. di MAURO, I Disegni di fortificazioni del Ms XII, D. I della Biblioteca Nazionale di Napoli, *Palladio*, N. S. I / 1 (giugno 1988), str. 36-37.

9 Za te podatke zahvaljujem dr. Emilu Hilje, što mi ih je blagonaklono ustupio.

10 V. BRUNELLI, *Storia della città di Zara*, Venezia 1913., str. 476, bilj. 66, prema: I. LUCIUS, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, Amstelaedami 1666., str. 396.

11 *Historijski arhiv u Zadru* (dalje HAZd) Magnifica Comunità di Zara, B. I, FI/11, fol. 12: »...peciam terre posite in confinio Sancti Grisogoni de fontana...«

12 HAZd, Spisi zadarskih bilježnika (dalje ZB), Petrus de Serčana B I, F I/1, fol. 30: »8. I 1376... positum in confinio Fontis Sancti Grisogoni...«; HAZd, ZB, Presbiter Helyas, B. un, F un, fol. 5: »12. II 1379... positum in confinio Sancti Grisogoni de fontana... de borea est murus conductus aque«.

fonte«. ¹³ U oporuci nekog Jurja pok. Ratka sastavljenoj 18. II. 1385. navedena je želja da se za crkvu sv. Krševana »de prope fontem« izradi slika vrijedna 10 dukata. ¹⁴ Tri dokumenta od 1383. do 1385. god. spominju svećenika Maura sina Mikše Rasola koji upravlja crkvom sv. Krševana »de fonte«. ¹⁵ 17. II. 1403. spominje se zemlja nasuprot starom zidu prema Fontani u predjelu sv. Krševana »izvan Zadra«. ¹⁶ 25. XI. 1406. datiran je spis, što sam ga poznao 1976. god. U njemu se spominje Stjepan, svećenik u Sv. Krševanu »de Fontana«. ¹⁷ Svojom oporukom od 11. XI. 1452. Katarina žena postolara Ivana iz Francuske ostavlja 50 libara za popravak crkve sv. Krševana »ad fontem extra Jadram« odnosno za izradbu oltarne slike. ¹⁸

Crkva sv. Marka spominje se prvi put 18. IV. 1356. kad je u njoj sastavljen jedan spis. ¹⁹ Zatim je susrećemo tek 3. III. 1432., pa 29. I. 1433., kad se spominje čestica zemlje »izvan Zadra pored Sv. Marka« koju je kupio pa uskoro prodao slikar Ivan Petrov iz Milana. ²⁰ 26. II. 1434. svećenik Mišul, zadarski kanonik kao upravitelj crkve sv. Marka »ad fontem« primio je od plemkinje Nikolote udove Gvida Matafara 50 libara za izradu (ili popravak?) slike u crkvi, što ih je zavještao svojom oporukom pok. Šimun Matafar. ²¹

13 HAZd, ZB, Petrus de Serçana, B I, F I/4, fol. 107': »posita ad Riuum... de borea terratici ecclesie Sancti Grisogoni de fonte...«

14 HAZd, ZB Articutus de Rivignano, B V, F III, fol. 85'-86: »...Item reliquit pro anima sua in ecclesia Sancti Grisogoni de prope fontem ladre fieri debere unam anconam ualoris ducatorum auri decem...«

15 HAZd, na istom mjestu B I, F I/5 fol. 120: »...presentibus Mauro de Rasol plebano Sancti Grisogoni de fonte...« (24. VI. 1383.); Na istom mjestu B II, F 22, fol. 12: »...Maurus filius ser Mixe de Rassolis plebanus ecclesie Sancti Grisogoni de fonte« (16. III. 1384.); HAZd, ZB Articutus de Rivignano, B. I, F I, fol. 179: »Venerabilis dominus Maurus filius ser Mixe de Rassolo plebanus ecclesie Sancti Grisogoni de fonte prope Iadram« (27. I. 1385.)

16 HAZd, ZB, Vannes Bernardi de Firmo, B I, F II/1, fol. 349': »...positam prope murum anticum prope fontanam et in confinio Sancti Grisogoni extra Iadram...«

17 HAZd, ZB Petrus de Serçana B V, sveščić 104: »...Stefanus plebanus ecclesie Sancti Grisogoni de fontana...«

18 HAZd, ZB, Nicolaus Benedicti B II, F I/10, fol. 60: »...Item reliquit in reparatione ecclesie Sancti Grisogoni ad fontem extra Iadram libras L-ta paruorum videlicet in una anconia prout dictis suis commissariis melius videbitur...«

19 HAZd, ZB, Andreas de Canterio, B un, F V, fol. 49': »Actum in ecclesia Sancti Marci apud fontem extra portam terre firme ciuitatis ladre...«

20 HAZd, ZB, Teodorus de Prandino, B IV, F V/A 4, fol. 119: »...peciam terre... positam extra Iadram in confinio Sancti Marci...«; Na istom mjestu, B IV, F V/A 7, fol. 240: »...peciam terre in confinio Sancti Marci ad fontem...«

21 HAZd, Na istom mjestu, B IV, F V/B 12, fol. 141'-142: »Dominus presbyter Missollus canonicus Iadrensis tanque rector Ecclesie sancti Marci ad fontem...«

No dva dokumenta nastala u dosta velikom vremenskom razmaku spominju crkvu koja ima oba sveca kao titulare, što nas očito mora zbuniti. 17. XII. 1399. u granicama neke zemlje spominje se sa sjeverozapadne strane zemlja crkve sv. Marka i sv. Krševana,²² a 20. I. 1457. također se spominje zemlja kod fontane izvan Zadra pored crkve svetih Marka i Krševana.²³ Budući da se u tim spisima izričito ne govori o crkvama nego o česticama zemlje pored njih, lako je moguće da je bilježnik ne nalazeći se na licu mjesta i nedovoljno upućen, a zbog činjenice da su se crkve nalazile jedna do druge, upotrijebio singular mjesto plurala.

Postavlja se pitanje otkud ime sv. Krševana na tom lokalitetu. Sklon sam mišljenju da to nije slučajno, nego da je podizanje crkve u ranom srednjem vijeku i posveta sv. Krševanu nastala zbog kasnoantičke nekropole na tom mjestu. Slučajni nalazi grobova s inhumacijom pod tegulama već prije Drugoga svjetskog rata i parcijalna arheološka istraživanja u dva navrata u zadnje vrijeme donijela su na vidjelo skromne ali nepobitne dokaze o toj nekropoli koja se prostirala na širokom arealu unutar kojega je sagrađena crkva.²⁴ Povezao bih nekropolu i crkvu sa zadarskom legendom o našašću tijela sv. Krševana na nekom starom groblju »sa sarkofazima« istočno od Zadra gdje je iz jednog sarkofaga »progovorio« sv. Krševan.²⁵ Isto mišljenje je izrazio V. Brunelli i ne znajući za nekropolu.²⁶

Gradnju crkve sv. Marka treba povezati s Mlečanima. Oni su, opsjedajući Zadar 1346.-46. god., pored crkve sv. Krševana i fontane podigli »bastidu«, utvrđeni logor, velike površine (oko 300 x 180 m) s drvenim kulama.²⁷ Vjerojatno je već tada podignuta i neka kapela posvećena zaštitniku

22 HAZd, ZB, Vannes Bernardi de Firmo, B I, F II/1, fol. 132: »...de borea partim terra ecclesie Sancti marci et Sancti Grisogoni de fonte...«

23 HAZd, ZB, Iohannes de Calcina, B V, F VIII/A1, fol. XXX': »... positam ad Fontem extra Iadram iuxta ecclesiam Sanctorum Marci et Grisogoni...«

24 I. PETRICIOLI, Nalaz kasnoantičkih grobova u Zadru, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 54, Split 1952., str. 199 i d; J. MEDINI, Kult Apolona Likijskoga u Jaderu, *Diadora* 5, Zadar 1970., str. 134, bilj. 16; A. STIPČEVIĆ, Kulturno-povijesni spomenici u Arbanasima (Zadar), *Radovi centra JAZU u Zadru* 24, Zadar 1977., str. 321; B. NEDVED, Zaštitno istraživanje rimskih grobova u Zadru, *Diadora* 9, Zadar 1980., str. 344; ISTA, Kolovare, Zadar - kasnoantička nekropola, *Arheološki pregled* 21, Beograd 1980., str. 134-135, T. XCH, XCIII.

25 C. M. IVEKOVIĆ, *Crkva i samostan sv. Krševana u Zadru*, Zagreb 1931., str. 49-52.

26 V. BRUNELLI, *Il comune di Zara in sul finire dei tempi di mezzo*, *Archivio Storico per la Dalmazia*, IX, Roma 1934., str. 56, gdje autor kaže da je crkva sv. Krševana označavala mjesto nalaza svečevog tijela.

27 V. BRUNELLI, *Storia...* (n. dj.) str. 457, 476, bilj. 67.

Republike. Prvi spomen crkve sv. Marka potječe iz 1356. god. kada je Zadar bio pod mletačkom vlasti. U drugoj polovici XIV. st., točnije nakon 1358., kad se Zadar oslobodio Mlečana, nema spomena o crkvi osim u neprovjerenom izvoru od 28. V. 1403. što ga spominje Bianchi.²⁸ Ona se ponovno javlja u spisima iz vremena kad se mletačka vlast potpuno afirmirala u Zadru. Ime sv. Marka će potpuno istisnuti ono sv. Krševana. U drugoj polovici XVI. st. obje crkve nose ime sv. Marka. 18. siječnja 1563. god. svećenik Š. Budinić, poznati hrvatski crkveni pisac, naveden je kao upravitelj poljskih kapela sv. Marka.²⁹ U spomenutom nacrtu u bečkom arhivu, gdje su označene obje crkve, stoji samo ime sv. Marka. Potkraj XVI. st., nakon uspostave mira između Turskoga Carstva i Mletačke Republike 1576. god., kad se turska granica sasvim približila Zadru, Mlečani su na tom mjestu sagradili lazaret za turske trgovce koji su u Zadar donosili robu na prodaju.³⁰ Na spomenutom nacrtu u Torinu vidi se pored šesterolisne crkve veća zgrada s dvorištem. Taj je lazaret s imenom »S. Marco« označen na karti područja Nina (i Zadra) u Historijskom arhivu u Zadru iz 1675. god. (sačuvana je i precizna kopija iz 1849. god.).³¹ Turski trgovac iz Nadina Osmanaga Husejnović pisao je 1610. god. iz Zadra nalazeći se »u Sveti Marko«.³² Ta se zgrada lazareta u mletačkom katastru zgrada u Dalmaciji iz 1789. (tzv. Catastico Memo) naziva »lazaretto vecchio«, jer je u neposrednoj blizini njezinoj, nasuprot, god. 1782. podignut novi prostraniji lazaret,³³ koji će 1866. god. biti adaptiran za školsku zgradu (Preparandij) da osamdesetih godina prošlog i početkom

28 G. F. BIANCHI, *Zara Christiana*, Vol. I, Zara 1877., str. 478-9, 526-7, Vol. II, Zara 1879., str. 169.

29 »Rector cappellarum campestrium sancti Marci extra moenia Iadrae« (Š. URLIĆ, Prilozi za biografiju Brna Kamarutića, *Grada za povijest književnosti hrvatske*, knj. 8, 1915., str. 351). Urić se poziva na izvor među bilježničkim spisima samog Budinića i to u snopu »Instrumenti ecclesiastici«, ali spis s datumom 18. I. 1563. nisam uspio naći na tom mjestu ni među drugim »instrumentima«.

30 S. TRALJIĆ, Zadar i turska pozadina od XV. do potkraj XIX. st. *Grad Zadar, presjek kroz povijest*, Zadar 1966., str. 217. Položaj »Sv. Marko« spominje se u raznim izvještajima mletačkih funkcionara u Zadru u to vrijeme (V. A. STIPČEVIĆ, *n. dj.*, str. 326, bilj. 22, gdje se citiraju »Mletačka uputstva i izvještaji« u redakciji G. Novaka.)

31 I. PETRICIOLI, Ikonografija Zadra do pada Mletačke Republike, *Grad Zadar* (n. dj.), str. 512.

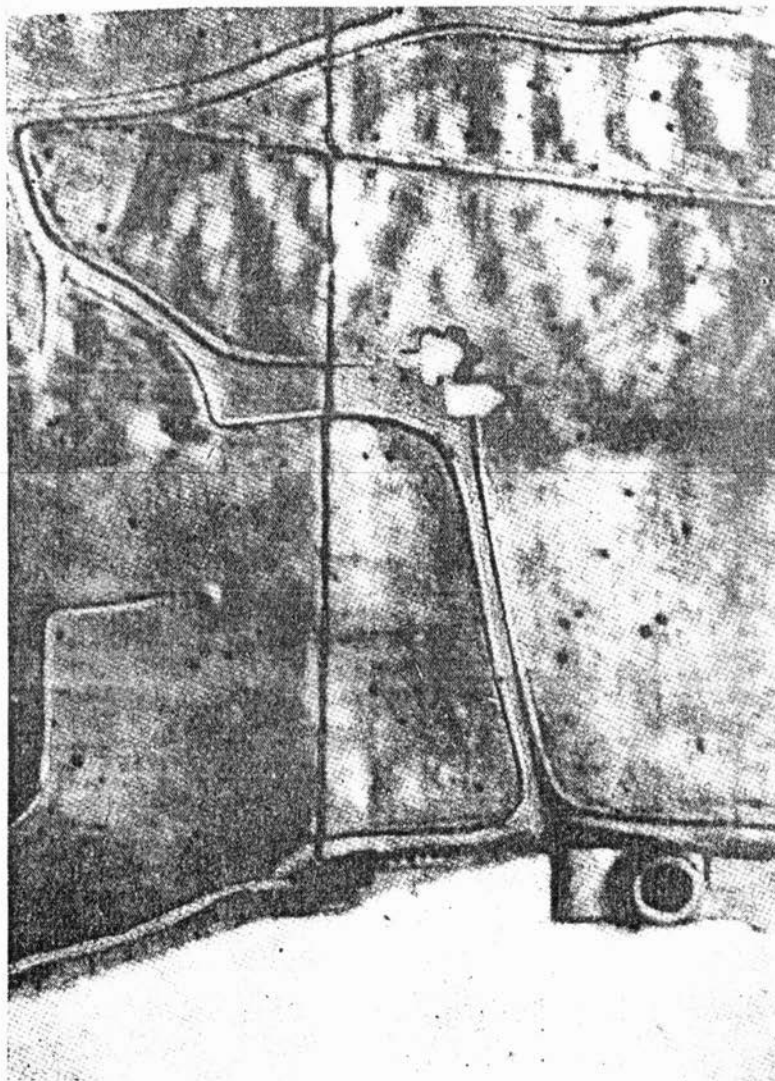
32 S. TRALJIĆ, *na istom mjestu*.

33 HAZd, katastrici 35: »Catastico Generale delle Fabbriche tutte esistenti nelle piazze della Provincia della Dalmazia... istituito con Terminazione P-mo Maggio 1789 dell 'Ill-mo ed Ecc-mo Signor Angelo Memo IV-to Proveditor Generale in Dalmazia ed Albania« MDCCLXXXIX, fol. 46-46': »Lazzaretto Vecchio a San Marco, che ora serve di Quartier Provisionale... Lazzaretti Nuovi a San Marco (Eretti l'Anno 1782).« Crtež starog lazareta iz 1764. reproducirao je Stipčević (n. dj., sl. 15), a tlocrt i presjek novog lazareta iz 1782. reproducirao je Traljić (n. dj., sl. 2).

ovog stoljeća bude u velikoj mjeri pregrađen dobivši izgled reprezentativne školske zgrade.³⁴

Crkve sv. Krševana i sv. Marka davno su nestale, ali u duhovnoj i kulturnoj povijesti Zadra imaju određenu ulogu, posebno pak prva, koja zbog vremena kad je nastala i zbog svog originalnog arhitektonskog oblika pripada vrijednom inventaru naše arhitekture ranoga srednjeg vijeka. Zbog toga je bilo potrebno da na njih obratimo pozornost u nadi da će neki novi sretni nalaz bilo arheološki, bilo arhivski unijeti nešto više svjetla u dalja istraživanja.

34 *Učiteljska škola Zadar 1866-1956*, Zadar 1956., str. 12-18.

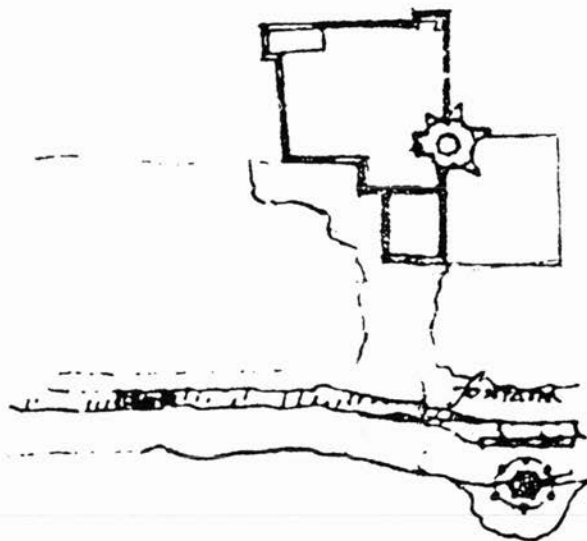
Sl. 1. Prikaz crkava sv. Krševana i sv. Marka i fontane
na maketi Zadra u Veneciji

Sl. 2. Ostaci zida crkve sv. Krševana

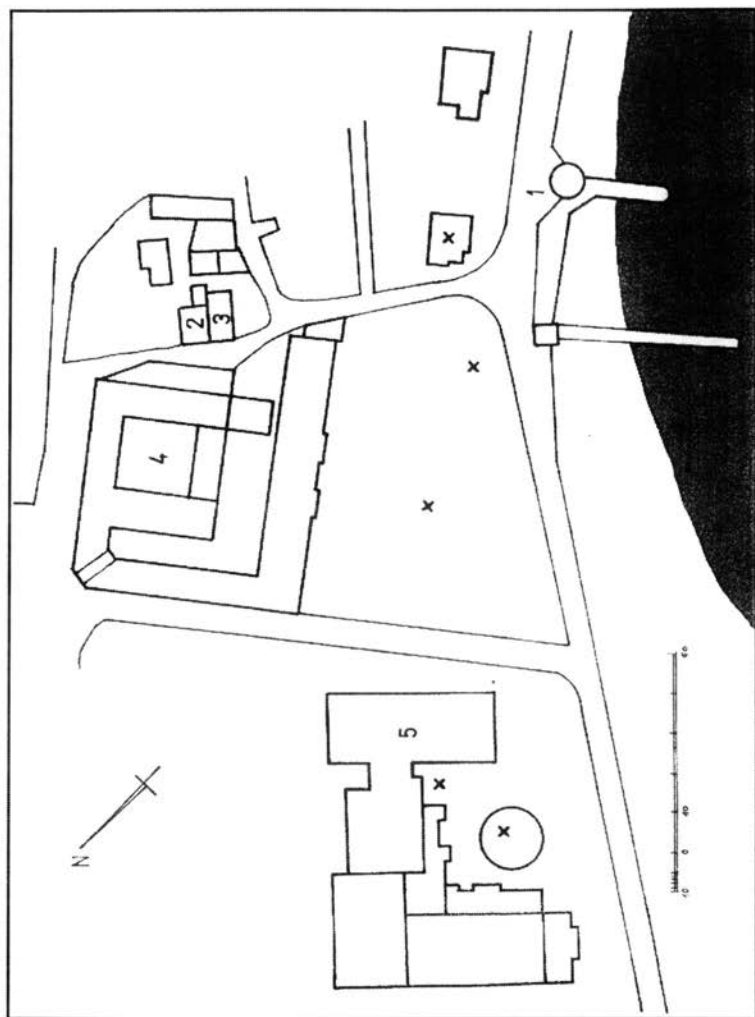
Sl. 3. Ulomak reljefa s likom ptice iz crkve sv. Krševana

Sl. 4. Prikaz crkve sv. Krševana i fontane na nacrtu Zadra u Torinu

Sl. 5. Prikaz lazareta sv. Marka i fontane na karti iz 1675. god.
(prema kopiji iz 1849.)

Sl. 6. Današnje stanje u predjelu Kolovare: 1. Zdenac (Fontana), 2. položaj crkve sv. Krševana,
3. položaj crkve sv. Marka, 4. Zgrada bivše Učiteljske škole na mjestu »novog« lazareta,
5. Hotel »Kolovare«, X. nalaz kasnoantičkih grobova

Ivo Petricioli: CHURCHES OF ST CHRYSOGONOS AND ST MARC
»AD FONTEM« NEAR ZADAR

S u m m a r y

Southeast of historical nucleus of Zadar on Kolovare, near the well by the sea shore, there were two little medieval churches, one of them dedicated to St Chrysogonos and the latter to St Marc. Nothing is left of it up to now, and they were not mentioned in either literature, although, thanks to some rare historical documents, they had been known. By the end of the 16th cent. the Venetians built the lazaret - quarantine hospital - for the Turkish merchants, so the churches were destroyed after short time. The name of St Chrysogonos disappeared from the living memory while the name of St Marc has been preserved in the name of lazaret.

In 1958, after the notes on the map for both churches, from 1570 at Museo Storico Navale in Venice, author pointed out that one of the churches had an interesting central ground plan, having six conchs, as numerous early medieval churches in Dalmatia. The rests of its front wall, as well as the parts of pre-roman relief were found after archaeological sondage.

As author has got quite a number of new archive details, unknown to now, from the 14th and 15th cent., from »Kriegsarchiv« in Vienna and »State archives« in Torino, both plans of Zadar and its surroundings witness about the churches, and further researching could be possible, considering those valuable, but lost historical monuments.